

Hoe stellen we ons God voor?

Een eerdere versie van dit artikel staat als Hoofdstuk 2 in [Zin en onzin over God](#)

De ervaring van oud-Israël met God JHWH
Openbaring of menselijke ervaring, een valse tegenstelling
De oorsprong van het geloof in God JHWH
De worsteling om het geloof in één God
De één-heid van God
God JHWH een vrijgezel?
De één-heid van God JHWH bedreigd
De keuze voor de Eén-heid ten koste van de Twee-eenheid
Consequenties voor de positie van de vrouw

De ervaring van oud-Israël met God JHWH

Het godsbeeld dat in de Bijbel is uitgekristalliseerd, is gebaseerd op de geloofservaring van het oude Israël. Het getuigenis dat JHWH God is op de wijze zoals hij in de geschriften van het Oude Testament wordt gepresenteerd, berust op een eeuwenlange worsteling met de godsvraag. Het is het resultaat van een serieus zoeken naar de meest verantwoorde invulling van het begrip ‘god’.

De bedding waarbinnen de oudtestamentische godsvoorstelling zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld, was de oud-Israëlitische godsdienst, een godsdienst temidden van vele andere godsdiensten. Ze was de religie van een vrij klein volk die zich heeft weten staande te houden temidden van de machtige religies van die tijd en die deze zelfs heeft kunnen overleven. Sterker nog, deze religies zouden in vergetelheid raken, maar de Israëlitische godsdienst zou drie wereldgodsdiensten voortbrengen: het jodendom, het christendom en de islam. Ten overstaan van de toenmalige godsdiensten van het oude Midden-Oosten is men in Israël tot het specifieke geloof in God gekomen, een geloof dat op een aantal fundamentele punten radicaal verschilt van deze godsdiensten. Van wezenlijk belang is de doorbraak naar het monotheïsme (geloof in één god), het radicale neen tegen het polytheïsme (het geloof in een veelheid van goden), die beschouwd kan worden als de belangrijkste religieuze verworvenheid van het oude Israël. De breuk met het veelgodendom heeft de mogelijkheid geschapen om tot een godsvoorstelling met een scherp omlijnd godsbeeld te komen, dat niet alleen een innerlijke samenhang vertoonde, maar dat zich ook met een grote consistentie heeft ontwikkeld. De voor het veelgodendom kenmerkende problemen, zoals de rivaliteit tussen diverse goden en de vrees bij de mens dat hij één of andere god zou vergeten of aanstoot zou geven, waren daarmee opgelost. In het monotheïsme kon het godsgeloof vereenvoudigd en, voorzover mogelijk, overzichtelijk gemaakt worden. Men had te maken met één god, met een heel eigen gezicht, God JHWH, die een eigen zedelijke wil heeft, als enige aanspraak maakt op een relatie met mensen en die als enige de wereld schiep, alle natuurkrachten in zijn hand heeft en de geschiedenis begeleidt.

Van even groot belang als deze fundamentele verworvenheid is de unieke wijze waarop men in Israël het godsbeeld verder heeft ingevuld. Door de religieuze ervaringen van vele individuen en door de gelovige reflectie op de collectieve godservaring in de geschiedenis, is men tot een bijzondere godskennis gekomen, de godskennis die ten grondslag ligt aan de theologie van het Oude Testament. Met godskennis bedoelen we niet zozeer verstandelijke kennis in de zin van dingen die men weet, als wel ‘kennis als een te maken hebben met iemand’, ‘kennis opgedaan door intieme omgang’, ‘kennis totstandgekomen door ervaring in een relatie’.

Typerend voor datgene wat in de Bijbel onder ‘kennen’ wordt verstaan, is het feit dat hetzelfde woord wordt gebruikt ter aanduiding van de meest intieme omgang tussen mensen: geslachtsgemeenschap. Zo wordt in het verhaal van Kaïn en Abel gezegd dat Adam zijn vrouw Eva ‘bekende’ (Genesis 4:1, zo ook vertaald in de Statenvertaling), dat wil zeggen met haar ‘gemeenschap had’, en even verderop, in 4:17, wordt hetzelfde van Kaïn gezegd.

In overdrachtelijke zin wordt dit woord gebruikt om de kennis van God onder woorden te brengen, dat wil zeggen de omgang, de persoonlijke betrekking, de gemeenschapsrelatie tussen God en mens. De relatie van God JHWH met Israël wordt in Amos 3:2 als een ‘kennen’ opgevat: ‘Jullie alleen heb Ik *gekend* in tegenstelling tot alle geslachten van het aardrijk’. In Hosea 4:1 wordt het woord ‘godskennis’ in één adem genoemd met ‘trouw’ en ‘liefde’: ‘...er is geen *trouw*, geen *liefde* en geen “*godskennis*” in het land’. Op dezelfde wijze wordt in Hosea 6:6 ‘godskennis’ als een synoniem van ‘liefde’ gebruikt: ‘In *liefde* heb ik behagen en niet in slachtoffer, in *godskennis* en niet in brandoffers’. En in het hogepriesterlijke gebed van Jezus in Johannes 17:3 lezen we: ‘Dit nu is het eeuwige leven, dat zij U *kennen*...’, waarmee ‘godskennis’ in de oudtestamentische zin van het woord wordt bedoeld. Achter het Griekse woord voor ‘kennen’ gaat het Hebreeuwse begrip schuil, wat bijvoorbeeld ook het geval is in de manier waarop Petrus tijdens het verhoor van Jezus zich van hem distantieert en de relatie tussen hen ontkent: ‘Ik *ken* de mens niet’ (Mattheüs 26:72 en 74).

Het gaat in het Oude Testament om godskennis in deze zin. Het betreft de omgang en de ervaring in de geschiedenis met God JHWH, die door zijn transcendentie en heiligheid de menselijke werkelijkheid ver overstijgt, maar tegelijk toch kenbaar en door mensen ervaarbaar is; God JHWH, die voor zijn god-zijn niet van de mensen afhankelijk is, maar toch een relatie met mensen wil, en hen uitnodigt zijn medewerkers te zijn; God JHWH, wiens heerschappij in de wereld berust op recht en gerechtigheid, en die de bevrijding en de waardigheid van de mens hoog in zijn vaandel geschreven heeft staan; God JHWH, die de afgoden ontmaskert en mensen verlost van hun vrees voor de demonische machten van de chaos. Zo heeft het oude Israël vanuit het geloof een duidelijk antwoord gegeven op de vraag wie nu eigenlijk God is in een wereld waar van alles zich als god aandient.

Openbaring of menselijke ervaring, een valse tegenstelling

In mijn boek *Wat zegt de Bijbel in Gods Naam?*, hoofdstuk 4, ‘De oud-Israëlitische godsvoorstelling’, heb ik argumenten aangevoerd waarom het beter zou zijn om Israëls ervaring met God niet aan te

duiden als ‘godsopenbaring’ maar als ‘godskennis’ in de zin zoals hierboven is uiteengezet. Aan wat daar over deze kwestie is gezegd wil ik niets toevoegen. Wel is het nodig dat we ons hier rekenschap geven van wat we precies bedoelen met de termen ‘openbaring’ en ‘menselijke ervaring’. In de theologische discussies over de herkomst van het Bijbelse godsgeloof worden in hoofdzaak twee antwoorden gegeven. Het ene is dat het godsgeloof berust op (goddelijke) openbaring; volgens het andere is het een produkt van (menselijke) ervaring.

In het eerste antwoord wordt ons voorgehouden dat God het initiatief neemt en aan de mens ‘verschijnt’, blijk geeft van zijn aanwezigheid, ‘zich openbaart’. Men gaat er van uit dat er twee werelden zijn: de wereld hier beneden, waar God niet zou zijn, en een wereld ‘boven’, waar God zich zou bevinden en van waaruit hij ‘neerdaalt’ om de mens te ontmoeten. Bij dit standpunt wordt over de ontmoeting tussen God en mens gesproken vanuit *het perspectief van God*. De menselijke kant wordt daarbij sterk gerelativeerd: openbaring is iets dat de mens overkomt, iets dat hij ondergaat. Het godsgeloof zou dus van ‘boven’ komen.

Bij het andere antwoord wordt er van uitgegaan dat het godsgeloof niet van ‘boven’ maar van ‘beneden’ komt, niet van buiten de mens maar van binnenuit als het resultaat van zijn beleving van de werkelijkheid. Het doet er niet toe of er twee werelden zijn of dat het één wereld betreft, want waar het om gaat, is dat de mens God hier beneden ontmoet in een religieuze ervaring. In dit geval wordt over de ontmoeting tussen God en mens gesproken vanuit *het perspectief van de mens*. Dat houdt beslist niet in dat, wanneer de godsontmoeting vanuit deze optiek wordt beschouwd, men het goddelijke zou relativiseren, in die zin dat het aandeel van God in de ontmoeting zou worden ontkend. Integendeel, men erkent ten volle dat de mens in zijn religieuze ervaring de ontmoeting met God theologisch vertolkt als een goddelijke openbaring. Zo ontstaat godskennis.

Genoemde twee posities wekken de indruk dat ‘openbaring’ en ‘menselijke ervaring’ tegenstellingen zijn, waarbij gesuggereerd wordt dat we voor een dilemma zouden staan en een keus zouden moeten maken. Maar wie goed nadenkt, moet wel tot de conclusie komen dat het hier om een zeer ongelukkige tegenstelling en dus om een vals dilemma gaat. De twee antwoorden op de vraag naar de herkomst van het godsgeloof sluiten elkaar niet uit, maar zijn twee kanten van dezelfde medaille. Wie ze tegen elkaar uitspeelt, vertekent de werkelijkheid.

Fundamenteel is, dat we beseffen dat het om één en dezelfde zaak gaat, die we op twee manieren benoemen. ‘Openbaring’ is de *theologische duiding* van de religieuze ervaring, terwijl ‘menselijke ervaring’ de feitelijke, *historische constatering* ervan is. Wie het over ‘openbaring’ heeft, spreekt vanuit een theologische stellingname en doet een geloofsuitspraak. De stelling ‘God heeft zich aan het oude Israël geopenbaard’ is daarom niet een historische constatering, maar een theologische stelling op basis van de geloofservaring van het oude Israël. Wie het aan de andere kant over ‘menselijke ervaring’ heeft, doet geen geloofsuitspraak maar constateert iets, namelijk dat mensen zeggen dat ze religieuze ervaringen hebben en deze interpreteren als een ontmoeting met God, een openbaring.

Het zou bijzonder heilzaam voor de theologie zijn als theologen eindelijk zouden ophouden ‘openbaring’ en ‘menselijke (religieuze) ervaring’ tegen elkaar uit te spelen en net te doen alsof ‘openbaring’ het eigenlijke en het wezenlijke is, terwijl ‘menselijke ervaring’ van een lagere orde zou zijn, iets dat als minderwaardig aangemerkt zou moeten worden. Er kan geen sprake zijn van openbaring zonder menselijke ervaring. Anderzijds is religieuze ervaring ondenkbaar zonder het theologische element ‘openbaring’, datgene wat menselijke ervaring tot *religieuze* ervaring maakt.

Anders gezegd, wanneer we de theologische term ‘openbaring’ gebruiken, moeten we ons steeds realiseren dat we dat nooit mogen doen zonder volledig rekening te houden met de menselijke ervaring als de godsdienstige beleving ervan. De theologie van het Oude Testament staat immers niet los van de godsdienst van het oude Israël. Sterker nog, de Bijbelse theologische uitspraken zijn ondenkbaar zonder de godsdienstige bedding waarin ze ontstaan zijn. We hebben, om met Paulus te spreken, de schat (de theologie) nu eenmaal in aarden vaten (de godsdienstige beleving). Theologie bestaat alleen bij de gratie van de godsdienst.

Dit brengt ons bij de vraag naar de oorsprong van het specifieke JHWH-geloof van het oude Israël, een vraag die hier nu aan de orde moet komen, omdat er nogal wat misverstanden over bestaan.

De oorsprong van het geloof in God JHWH

We zouden het ons al te gemakkelijk maken, als we zouden volstaan met de *theologische verklaring* die voor het ontstaan van het JHWH-geloof in het Oude Testament wordt gegeven, namelijk dat God JHWH zich aan Mozes en de profeten heeft geopenbaard. Onze gelovige beaming van deze verklaring ontslaat ons niet van de verantwoordelijkheid serieus te vragen en te zoeken naar de *historische basis* van deze geloofsduiding. Het JHWH-geloof is namelijk in de geschiedenis van mensen ontstaan en had zelf een door mensen bepaalde geschiedenis. De idee dat God JHWH zich heeft geopenbaard, is niet door theologen uit de duim gezogen, maar wortelt ten diepste in menselijke ervaring, in de in alle opzichten historisch bepaalde godsdienstige ervaring van het oude Israël. We kunnen het onmogelijk stellen zonder enige kennis van de godsdienstige ontwikkelingen achter de totstandkoming van het JHWH-geloof. Ons geloof in de openbaring wordt namelijk mede bepaald door onze visie op de historische godskennis van het oude Israël.

Deze godskennis had een geschiedenis, was in een groeiproces aan een ontwikkeling onderhevig, een ontwikkeling die we kunnen bestuderen en beschrijven. Voorstellingen van God kunnen veranderen, ze kunnen gewijzigd, bijgesteld, verdiept of afgestoten worden. Daarom is het zo riskant een positivistische opvatting met betrekking tot de oudtestamentische godskennis – zo men wil ‘openbaring’ – erop na te houden, in die zin dat men er van uitgaat dat God *is* zoals men zich Hem in het oude Israël heeft voorgesteld. Dit zou er namelijk op neerkomen dat God met het godsbeeld wordt geïdentificeerd, dat zijn imago voorgehouden wordt als zijn identiteit, dat God naar zijn wezen wordt vereenzelvigd met en vastgepind op de voorstelling die men van Hem heeft.

Een dergelijk positivistisch openbaringsbegrip brengt ons theologisch in grote moeilijkheden. We zullen verderop in het boek hier nader op terugkomen. Maar neem nu als voorbeeld de zeer tijdgebonden voorstelling van God JHWH als de God die de oorlogen van Israël voert, opdracht geeft tot de voltrekking van de ban en de uitroeiing van volken. Of neem de voorstelling van God die de doodstraf eist voor homoseksuelen en voor overtreders van de Israëlitische huwelijks wetten. Wie zou zulke godsvoorstellingen willen verheffen tot eeuwiggeldende waarheden over God en zijn wil? Wie zou durven beweren: zo is God en dit is wat hij wil want zo heeft hij zich geopenbaard, en dat hebben we maar te accepteren? Met zo'n godsbeeld zou ik, en velen met mij, niet kunnen leven.

Maar laten we ons nu eerst verdiepen in de oorsprong van het oud-Israëlitische godsgeloof. De herkomst van het geloof in God JHWH is in de nevelen van de geschiedenis gehuld. Maar wat zeker is, is dat het is voortgekomen uit de *godskennis* die in de toenmalige godsdienstige wereld reeds aanwezig was. Toen dit specifieke geloof zijn intrede deed in de wereld van de godsdiensten, was er al een geloof in (het bestaan van) God, niet alleen bij de omwonende volken, maar ook bij de voorouders van de Israëlieten die JHWH nog niet vereerden. In de bijbelse geschiedschrijving wordt van de aartsvaders, Abram, Isaak en Jakob, gezegd dat ze God onder vele namen en diverse gestalten kenden, maar nog niet onder de naam JHWH – vergelijk Exodus 6:2.

Het spreekt vanzelf dat God een naam moet hebben, al was het maar om hem te onderscheiden van andere goden. De naam JHWH is echter meer dan een onderscheidingsteken: hij zegt iets heel wezenlijks over God, namelijk *dat hij er is*. De naam JHWH is afgeleid van het Aramese werkwoord *hewah*, in het Hebreeuws *hajah*, 'zijn', en betekent 'hij is er' en 'hij zal er zijn'. Vergelijk Exodus 3:14, waar de naam verklaard wordt: *Toen antwoordde God hem: 'Ik ben die er zijn zal. Zeg daarom tegen de Israëlieten: "IK ZAL ER ZIJN heeft mij naar u toe gestuurd."*' In mijn betoog zal ik daarom gebruikmaken van de naam *JHWH*, geschreven zonder klinkers maar uitgesproken als *Jahwè*. Om de betekenis te laten doorklinken, heb ik in de gedrukte tekst van mijn boek in Bijbelcitaten *De Aanwezige* gebruikt. In de internetversie citeer ik meestal *De Nieuwe Bijbelvertaling*, waarin JHWH wordt weergegeven met *de HEER*.

Er bestaat een ongelukkige misvatting over de Godsnaam, als zou de naam JHWH vanaf het begin nooit uitgesproken zijn. Dat is onzin, want vanaf het begin is de naam bedoeld als Gods roepnaam en aanroepnaam, zoals uitdrukkelijk wordt gezegd in Exodus 3:15b, *'Zo wil ik voor altijd heten; met die naam wil ik worden aangeroepen door alle komende generaties.'* Gedurende de hele oudtestamentische tijd is de naam vrijmoediglijk uitgesproken, zonder dat men bang was het derde gebod te overtreden. Bij legitiem gebruik van de naam is er toch geen sprake van misbruik! Het was pas in de periode rond het begin van onze jaartelling dat er bij de Joden een schroom ontstaan is de heilige naam uit te spreken, zoals blijkt uit omschrijvingen als 'de Naam', 'de Hemel' en 'de Eeuwige'.

Lang vóór de geboorte van het JHWH-geloof had men in de culturen van het oude Nabije Oosten nagedacht over de godsvraag en op allerlei wijzen de verschijnselen in de natuur en de gebeurtenissen in de geschiedenis met God/goden in verband gebracht. Het geloof van Israël in God JHWH is een produkt van deze bredere godskennis en is ontstaan ten overstaan van deze veelheid van godsdienstige voorstellingen. De oud-Israëlitische voorstelling van God is vooral ontwikkeld in de confrontatie met andere godsdiensten. Bij bepaalde aspecten van de toenmalige godskennis heeft men zich aangesloten en tegen andere zich fel afgezet. Zo deelde het oude Israël met de andere volken bijvoorbeeld de

voorstelling, in overeenstemming met het wereldbeeld van die tijd, dat de hemel de woonplaats van de goden is, en dat van mensen verwacht wordt dat ze de godheid dienen met allerlei rituelen en offers.

Anderzijds heeft men in Israël, zoals we reeds boven hebben vastgesteld, het veelgodendom afgezworen en zich tegelijk ingezet voor de verlossing van mensen van hun vrees voor geesten en demonen. Daarnaast heeft men allerlei praktijken zoals waarzeggerij, dodenbezweering, toverij, het brengen van kinderooffers, bestialiteit, tempelprostitutie en het bedrijven van (hetero- zowel als homoseksuele) seks voor cultische doeleinden, radicaal afgewezen en ten strengste verboden.

Vermeldenswaard is ook dat het oude Israël een visie heeft ontwikkeld op de mens en zijn taak in de wereld, die radicaal verschilt van het mensbeeld in bijvoorbeeld de Babylonische godsdienst. Volgens het oude Babylonische scheppingsverhaal werden de mensen geschapen uit het bloed van het godvijandige monster Kingu en de taak van de mensen zou zijn om de goden te dienen en hen te verzorgen. In tegenstelling hiermee wordt in het Bijbelse leerverhaal over de schepping in Genesis 1 de belijdenis uitgesproken dat de mensen naar het beeld van God en als zijn gelijkenis geschapen worden en de opdracht hebben om over de rest van het geschapene te heersen. In het Tuinverhaal in Genesis 2 wordt deze opdracht nader gespecificeerd als de taak om de hof van Eden (symbool van de aarde!) te bewerken en te bewaren. God dienen is hier geworden tot medewerker van God zijn, waarbij het niet primair gaat om de instandhouding van de cultus, maar om de onderhouding van de aarde.

De worsteling om het geloof in één God

De bestudering van de godsdienstgeschiedenis van Israël heeft ons geleerd dat de confrontatie met de andere godsdiensten vele eeuwen heeft geduurd en dat we te maken hebben met een zeer ingewikkeld proces. Het gaat om een proces van acceptatie en afstoting, waaruit in de loop van de tijd het geloof in God JHWH is voortgekomen en zijn specifieke karakter heeft gekregen. Dit proces is ondenkbaar zonder het optreden van mensen die bij hun zoeken naar de meest verantwoorde invulling van het godsbegrip zich hebben laten leiden en inspireren door hun godsdienstige overtuigingen.

Deze overtuigingen berustten niet alleen op het maatschappelijke of politieke belang dat door zulke meningen gediend moest worden, zoals de identiteit van het volk en het voortbestaan van de groep (de sociologische pijler van de godsdienst), maar berustten zeker ook op specifieke religieuze ervaringen (de theologische pijler). Dit laatste mag niet onderschat worden, want het gaat daarmee om het meest wezenlijke in de godsdienstige overtuiging, namelijk het besef op de een of andere wijze door God aangesproken te zijn. Ik denk hier met name aan de oudtestamentische priesters en vooral aan de profeten, de grote architecten van het JHWH-geloof, dat zijn ontstaan en ontwikkeling aan hun optreden en inzet te danken had.

Zo moeten we de principiële afwijzing van het veelgodendom, de meest beslissende stap voor de doorbraak naar het monotheïsme, toeschrijven aan het optreden van één of meer revolutionaire hervormers. Er is in de godsdienstgeschiedenis geen enkel voorbeeld aan te wijzen van een

monotheïsme dat via een evolutionair proces uit het polytheïsme is voortgekomen. Waar het geloof in één god, met uitsluiting van alle andere, zich heeft gemanifesteerd, gebeurde dat altijd langs een revolutionaire weg door het optreden van een hervormer. Dit geldt zowel voor het kortstondige monotheïsme van Echnaton in het oude Egypte als voor de doorbraak naar het geloof in één God door het optreden van Mohammed in het oude heidense Arabië, en zeker niet minder voor het oudtestamentische monotheïsme.

Volgens de oudtestamentische geschiedschrijving wortelt het geloof in God JHWH in twee fundamentele godservaringen in de geschiedenis: ten eerste, de *godservaring* van Mozes bij de brandende braambos, waarbij hij zich bewust werd van de aanwezigheid van God, en ten tweede, de *bevrijdingservaring* van een groep tot slavernij gebrachte stammen in Egypte, de Hebreëen – voorouders van de latere Israëlieten –, die erin geslaagd is het slavenjuk te ontvluchten en zich in Palestina te vestigen. Deze bevrijding wordt volgens de overlevering door de Hebreëen als een godswonder ervaren en door Mozes geïnterpreteerd als een reddingsdaad van God JHWH.

Het is niet met zekerheid te zeggen dat deze geloofsvisie van de oudtestamentische geschiedschrijver op het ontstaan van het geloof in God JHWH, en zijn reconstructie ervan, op historische feiten berusten. Het is onzin te veronderstellen dat we met de *theologische* visie op het ontstaan van het JHWH-geloof ook de historische gang van zaken in het vizier zouden hebben. We mogen wel aannemen dat we hier met een historische kern te maken hebben in die zin dat de eerste kiemen van het monotheïstische JHWH-geloof en de eerste impulsen daartoe gezocht moeten worden in de zogenoemde woestijntijd, de tijd vóór de staatvorming. Het zou echter nog vele eeuwen duren voordat het monotheïsme in Israël algemeen aanvaard zou worden.

De strijd tegen het polytheïsme kwam pas van de grond door de inzet van de profeten die de worsteling om het geloof in God JHWH in een stroomversnelling hebben gebracht. Door hun optreden is een hervormingsbeweging ontstaan die als de ‘JHWH-alleen-beweging’ aangeduid kan worden. We denken daarbij aan de inzet van de profeet Elia, de grote voorvechter van het JHWH-geloof in de negende eeuw vóór onze jaartelling, en vooral aan het optreden van de bekende schriftprofeten: Hosea en Amos uit het midden van de achtste eeuw, Jesaja uit de tweede helft en Micha tegen het eind van de achtste eeuw, Jeremia rond het eind van de zevende eeuw, en Ezechiël uit de beginjaren van de zesde eeuw vóór onze jaartelling. Van doorslaggevende betekenis was echter de inzet van de anoniem gebleven profeten en priesters uit de zevende en de zesde eeuw vóór onze jaartelling, die aan de wieg hebben gestaan van het boek Deuteronomium. En niet te vergeten het optreden van de eveneens anoniem gebleven profeet tijdens de Babylonische ballingschap, die als Deutero-Jesaja bekendstaat. Het monumentale getuigenis van Deuteronomium met zijn ongeëvenaarde, hartstochtelijke pleidooi voor het geloof in de ene ware God JHWH markeert de definitieve overwinning van het monotheïsme en de aanvaarding van het specifieke JHWH-geloof door geheel Israël.

De één-heid van God

De overwinning van het monotheïsme op het veelgodendom komt in de Tien Geboden tot uitdrukking in de vorm van een absoluut verbod op het dienen van andere goden – het eerste en het tweede gebod (Exodus 20:2-6; Deuteronomium 5:6-10 – mijn vertaling):

Ik, de HEER, ben uw God, die u uit het land Egypte, uit het slavenhuis, heb geleid; omdat ik er ben, mag je geen andere goden er op nahouden; maak voor u geen godenbeelden... aanbid en vereer ze niet, want ik, de HEER, uw God, duld geen andere goden naast mij.'

Met dit tweeledige verbod, dat als het hoofdgebod opgevat moet worden, werd voor Israël het geloof in, en de dienst van, God JHWH, alsmede zijn bijzondere positie, zeker gesteld door de principiële uitsluiting van andere goden. Het is niet meer na te gaan wanneer dit gebod voor de eerste keer expliciet is geformuleerd. Naar de letter gebeurde dat toen de Tien Geboden gedurende de Babylonische ballingschap hun finale vorm hebben gekregen, maar naar de geest is het gebod zeker ouder. Het gaat tenminste terug tot de tijd van de JHWH-alleen-beweging in de negende en achtste eeuw vóór onze jaartelling, maar zou best nog ouder kunnen zijn.

De zege van het geloof in één God komt heel sterk tot uitdrukking in de zogenoemde *Sjema*-belijdenis in Deuteronomium 6:4, waarmee het geloof in de ene ware God op z'n kortst wordt geformuleerd:

Hoor Israël, de HEER, onze God, de HEER is één.

Deze belijdenis is onlosmakelijk verbonden met het gebod der liefde (6:5):

Heb daarom de HEER, uw God, lief met hart en ziel en met inzet van al uw kracht.

Deze ene God vraagt om ongedeelde liefde die wordt gekenmerkt door *eenheid* van hart en ziel en kracht. Evenals het hoofdgebod werd deze belijdenis in deze vorm weliswaar pas in de zevende eeuw vóór onze jaartelling geformuleerd, en wel in combinatie met het gebod der liefde, maar ze zou teruggevoerd kunnen worden tot de JHWH-alleen-beweging.

De diepste bedoeling van de *Sjema*-belijdenis, 'JHWH is één', kunnen we alleen in het vizier krijgen als we ons realiseren dat het woord 'één' als telwoord functioneert. Waar het in dit belijden om gaat, is dat er voor Israël maar één god is. Voor Israël is hij 'de enige, 'nummer één', zo men wil, de eerste onder de goden. Want volgens de eenstemmige oudtestamentische traditie is het alleen JHWH die zich ten behoeve van Israël heeft ingezet voor recht en gerechtigheid en bevrijding hij is het die Israël voor zich tot een volk heeft gemaakt – getuige de bevrijding uit Egypte. Geen god heeft ooit aangedurfd wat JHWH heeft gedaan. En dat maakt hem onvergelijkelijk en daarom 'enig' in de wereld der goden. Zo lezen we in Deuteronomium 4:34-35:

Is er ooit een god geweest die het heeft aangedurfd zich een volk toe te eigenen waarover een ander volk macht uitoefende..., zoals u met eigen ogen de HEER, uw God, in Egypte hebt zien doen? U bent er getuige van geweest opdat u zou beseffen dat de HEER de enige God is; er is geen ander naast hem.

Op basis van de uniekheid van JHWH heeft men de conclusie getrokken dat hij de enige god is die aanspraak kan maken op de aanduiding ‘God’ en daarom de enige God is. De andere goden zijn flutgoden. Dit betekent dat men zich JHWH heeft voorgesteld niet als één van de goden, maar als één tegenover de goden. Dat maakt Hem tot een ‘*eenling*’ in de godenwereld.

God JHWH een vrijgezel?

Maar hoe zit het met dit ‘*eenling*’ zijn van God? Het is belangrijk te weten dat het telwoord ‘*één*’ in het Oude Testament ook wordt gebruikt ter aanduiding van een ‘*eenling*’ in de zin van ‘iemand zonder familie’, dat wil zeggen iemand zonder ouders, broers en zusters. Zo wordt van Lot gezegd dat hij als ‘*eenling*’ in Sodom vertoefde (Genesis 19:9) en van Abraham heet het in Jesaja 51:2: *Kijk naar Abraham, jullie vader, en naar Sara die jullie heeft gebaard; Ik heb hem als eenling geroepen*. Het feit dat Sara, de vrouw van Abraham, uitdrukkelijk wordt vermeld in de context waarin Abraham een ‘*eenling*’ wordt genoemd, bewijst dat Abraham geen vrijgezel was. Het begrip ‘*één*’ of ‘*eenling*’ kan dus gebruikt worden óók als het een persoon betreft die een partner heeft. Ook van Lot, die als ‘*eenling*’ wordt aangeduid, geldt dat hij *geen vrijgezel* was, omdat hij met zijn vrouw en dochters in Sodom woonde. Een ‘*eenling*’ hoeft dus volgens het oudtestamentische taalgebruik geen partnerloze, kinderloze alleenstaande te zijn.

Hoe heeft men in het oude Israël zich JHWH voorgesteld? Als een kinderloze vrijgezel? Op JHWH toegepast betekent het ‘*eenling zijn*’ primair dat hij een God is die geen godenfamilie heeft. Dit in tegenstelling tot de meeste andere goden die allen voorgesteld werden naast hun partners en kinderen ook nog een familie te hebben: een vader, een moeder, broers en zusters.

Dat God JHWH als ‘*eenling*’ wordt voorgesteld, hoeft echter niet automatisch in te houden dat hij voor een kinderloze vrijgezel werd gehouden. Het Oude Testament kent namelijk wel degelijk de voorstelling van ‘de zonen/kinderen Gods’, zodat we mogen stellen dat het ‘*eenling zijn*’ van JHWH niet hoeft te betekenen dat hij geacht werd alleen en kinderloos te zijn. God JHWH werd in het oude Israël wel degelijk voorgesteld ‘zonen’ of ‘kinderen’ te hebben.

De ‘zonen/kinderen Gods’ komen wij tegen in Psalm 29:1 waar de ‘zonen Gods’, of ‘de hemelingen’ opgeroepen worden JHWH te prijzen. De uitdrukking wordt soms ten onrechte vertaald met ‘goden’ – zo bijvoorbeeld *De Nieuwe Bijbelvertaling*. De ‘hemelingen’ komen ook voor in de ‘hemel-scènes’ van het boek Job (1:6 en 2:1):

Op een dag kwamen de zonen Gods hun opwachting maken bij de HEER

Deze ‘hemelingen’, die ook genoemd worden in 1 Koningen 22:19 e.v. en Psalm 89:6 e.v., werden voorgesteld als dienende geesten en machten rondom JHWH, de leden van zijn hofhouding. Ze waren geen goden in de gangbare zin van het woord, maar hadden de status van goddelijke wezens die ‘bij JHWH horen’. Men kende hun geen naam of persoonlijkheid toe, omdat ze geacht werden volkomen ondergeschikt te zijn aan JHWH. De gedachte van ‘behorende bij’ wordt trouwens in de Hebreeuwse

Bijbel vaker uitgedrukt door het woord *ben*, ‘zoon/kind’. Zo wordt in Daniël 3:25 over de vierde man in de vuuroven gesproken als een ‘godenzoon’, iemand die bij de categorie ‘god/goden’ hoort, een goddelijk wezen. Op dezelfde wijze worden de volgelingen van de profeten aangeduid als ‘zonen der profeten’ of ‘profetenzonen’, personen die tot de categorie ‘profeet’ horen. Dit gebruik van het woord ‘zoon’ heeft belangrijke consequenties voor ons verstaan van het begrip ‘zoon van God’, zoals ik in hoofdstuk 7 zal aantonen, in de paragrafen ‘Profielschetsen van de ideale gevolmachtigde Gods’ en ‘Jezus als Gods Gevolmachtigde’.

In dit verband rijst nu toch nog de vraag of er in het oude Israël ruimte was voor de voorstelling van een vrouwelijke partner naast God JHWH. We hebben reeds vastgesteld dat het ‘eenling zijn’ van JHWH niet per definitie betekent dat hij absoluut alleen zou zijn. De ‘een-heid’ van God JHWH sluit de voorstelling dat hij een partner heeft niet uit. Het is daarom onzin te menen dat God volgens de Bijbel alleen ‘één’ kan zijn als hij voorgesteld wordt als een vrijgezel. De aanduiding ‘één’ blijft overeind, ook wanneer er sprake is van een partner, want ook man-en-vrouw zijn één (Genesis 2:24).

Op de vraag of men in het oude Israël zich JHWH als *vrijgezel* heeft voorgesteld, moeten we antwoorden: aanvankelijk zeker niet, maar uiteindelijk wel, toen de strengste vorm van monotheïsme werd ingevoerd. De theologische notie van de ‘één-heid’ van JHWH heeft namelijk een geschiedenis: vanuit de ‘veelheid’ van goden is men via een ‘twee-eenheid’ tot de absolute ‘één-heid’ gekomen.

De één-heid van God JHWH bedreigd

Alvorens ons op deze geschiedenis te richten, moeten we een andere betekenis van het telwoord ‘één’ behandelen, namelijk ‘*één-heid*’ in de zin van ‘ongedeeldheid’. Een profaan voorbeeld van deze connotatie van ‘één’ vinden we in Genesis 41:25. Daar wordt door Jozef van de twee dromen van Farao gezegd: ‘Farao’s dromen zijn één’. Toegepast op God drukt het telwoord in deze zin de gedachte uit dat JHWH niet gedeeld, meervoudig of meervormig is maar ongedeeld, éénvormig, éénvoudig, enkel. Deze betekenis ontleent haar theologische relevantie aan het feit dat er in de loop van de tijd vele lokale heiligdommen ontstaan zijn bijvoorbeeld te Bethel, te Gilgal, bij de Tabor, te Dan en te Berseba. De diverse lokale manifestaties van JHWH liepen daardoor gevaar opgevat te worden als verschijningsvormen van diverse JHWH’s. Zo dreigden de verschillende plaatselijke vereringen van JHWH zijn één-heid in gevaar te brengen. Dat dit inderdaad gebeurde, wordt bewezen door de inscripties uit Kuntillet Adzjrud, vijftig kilometer ten zuiden van Kades-Barnea, uit 800 vóór onze jaartelling, waarin gesproken wordt over ‘JHWH van Samaria en zijn Asjera’ en van ‘JHWH van Teman en zijn Asjera’. Daarom was het noodzakelijk met klem te stellen dat JHWH één is, dat wil zeggen dat er maar één JHWH is en dat hij op één plaats vereerd moet worden. Daarom is het begrijpelijk dat in Deuteronomium 12-13 zo sterk wordt gepleit voor één cultusplaats.

De vermelding van ‘*JHWH en zijn Asjera*’ in de genoemde inscripties is een belangrijke aanwijzing dat men gedurende de koningentijd in de godsdienst van Israël zich een *vrouwelijke partner* naast God

JHWH heeft voorgesteld, zodat we van een ‘twee-eenheid’ kunnen spreken. Deze aanwijzing wordt bevestigd door de teksten uit Elefantine in Egypte (vanaf 700 tot na 400 vóór onze jaartelling), afkomstig van een Israëlitische kolonie die daar gevestigd was. In deze teksten is onder andere sprake van een godinnenfiguur, *Anath-Bethel*, die men daar naast JHWH vereerde. De godin Anath is ons uit de Ugaritische literatuur bekend als de geliefde van de Kanaänitische vruchtbaarheidsgod Baäl. Anath-Bethel werd kennelijk in Bethel vereerd, maar dan als de gemalin van JHWH. In de godsdienst van de Israëlieten in Elefantine leefde deze voorstelling van een vrouwelijke partner van JHWH voort. *Asjera* kennen we uit de Ugaritische teksten als de gemalin van de Kanaänitische hoofdgod El. Evenals *Anath* werd ook zij, en met name zij, in de godsdienst van de koningentijd beschouwd als de vrouwelijke pendant van JHWH en als zodanig vereerd.

Naast het getuigenis van de bovengenoemde inscripties en teksten en dat van de vele beeldjes van vrouwelijke figuren die door de opgravingen in Palestina aan het licht gekomen zijn, treffen we bewijzen van de verering van een metgezellin van JHWH aan in het Oude Testament zelf. Als beeld, dat wil zeggen als zichtbare verschijningsvorm van *Asjera* functioneerde de zogenoemde ‘gewijde paal’ (*asjera* in het Hebreeuws) die in het heiligdom een plaats kreeg naast het altaar van JHWH. Teksten als 1 Koningen 16:33 en 2 Koningen 13:6 vermelden een ‘gewijde paal’ te Samaria en bij recente opgravingen van de tempel te Lakisj zijn de verbrande resten van een (olijf)paal naast de gewijde steen gevonden. De ‘gewijde steen’ representeerde als fallussymbool het mannelijke in de godheid, de ‘gewijde paal’ het vrouwelijke.

Van koning Hizkia (eind achtste eeuw vóór onze jaartelling) wordt in 2 Koningen 18:4 verhaald dat hij ‘de offerhoogten verwijderde, de *gewijde stenen* verbrijzelde en de *gewijde palen* omhieuw’. Uit 2 Koningen 23:6 moeten we afleiden dat er ook in de tempel te Jeruzalem een gewijde paal, de verschijningsvorm van *Asjera*, heeft gestaan, want van koning Josia (eind zevende eeuw vóór onze jaartelling) wordt gezegd dat hij deze ‘verwijderde uit het huis van JHWH’. In Deuteronomium wordt zowel de ‘gewijde paal’ als de ‘gewijde steen’ ten strengste verboden (16:21):

U mag naast het altaar dat u voor de HEER, uw God, gaat bouwen geen Asjerapaal of wat voor gewijde paal ook plaatsen, en ook geen gewijde steen, want de HEER heeft daarvan een afschuw.

We moeten dit verbod zien tegen de achtergrond van het verzet van de deuteronomische JHWH-alleen-beweging tegen de Kanaänitische vruchtbaarheidscultus. De gewijde steen en de gewijde paal, die opgevat werden als verschijningsvormen van JHWH en *Asjera*, werden in de ban gedaan wegens de overeenkomst met de Kanaänitische praktijken. Met het verbod op de *gewijde steen* werd heel streng voldaan aan het beeldenverbod in de Tien Geboden. Het verbod op de *gewijde paal* stelde niet alleen de verschijningsvorm van *Asjera* buiten de wet, maar maakte ook de rol van *Asjera* als metgezellin van JHWH in de cultus onmogelijk. Daarmee werd de seksualiteit een plaats in de godsdienst ontzegd.

De keuze voor de Eén-heid ten koste van de Twee-eenheid

Daarmee werd een beslissende keuze gedaan die verstrekkende gevolgen zou hebben niet alleen voor het godsbeeld maar ook voor de man-vrouw relatie in zowel het jodendom als het christendom. De radicale afwijzing van een vrouwelijke pendant van JHWH betekende niets minder dan het opgeven van de echt *antropomorfe*, *mensvormige* (man-èn-vrouwvormige) godsvoorstelling ten gunste van een eenzijdig *andromorfe*, *manvormige* voorstelling van God. Godsdiensthistorisch beschouwd, werd daarmee een wissel definitief gepasseerd: ‘mensvormig’ werd voorgoed ‘manvormig’. Zo werd de minder strenge eenheid van de *twee-eenheid* in de godsvoorstelling opgeofferd aan de strenge *éénheid*. De Eenling werd onherroepelijk voorgesteld als een Vrijgezel.

Toch is de volledig *mensvormige* voorstelling van God als mannelijk-èn-vrouwelijk nog op één plaats duidelijk bewaard gebleven: in het verhaal over de schepping van mensen in Genesis 1. Hier wordt het voornemen van God om mensen te maken en de uitvoering van zijn besluit op een typische wijze geformuleerd (Genesis 1:26a en 27, vrij naar *De Nieuwe Bijbelvertaling*):

En God **zei**: ‘Laten **wij mensen** maken die **ons evenbeeld** zijn, die op **ons lijken**...’

En God **schiep de mens** als **zijn evenbeeld**, als evenbeeld van God **schiep hij hem**, mannelijk en vrouwelijk **schiep hij hen**.

Let op het gebruik van het **enkelvoud** en **meervoud**. Doordat de auteur het **enkelvoud** gebruikt in verband met **het spreken** en **het scheppen** van God, maakt hij duidelijk onverkort vast te houden aan het monotheïstisch geloof: er is maar **één** Schepper-God. Door het **meervoud** te gebruiken in verband met Gods **voornemen** laat hij onmiskenbaar zien dat hij Gods twee-eenheid honoreert. Want indien de mens, die mannelijk-èn-vrouwelijk is, naar het evenbeeld van God is geschapen, dan moet het corresponderende beeld van God eveneens mannelijk-èn-vrouwelijk zijn. Anders gezegd, als de mens een *twee-eenheid* is, mag ook God worden voorgesteld als een *twee-eenheid*.

Het opgeven van de echt *mensvormige* godsvoorstelling door het prijsgeven van de vrouwvormige, alsmede het weren van de seksualiteit in de godsdienst, waren voor de deuteronomische wetgever kennelijk de prijs die naar zijn oordeel in zijn tijd betaald moest worden ten behoeve van het zuivere monotheïsme. Deze keuze heeft sedertdien niet alleen de verdere ontwikkeling van de Israëlitische godsvoorstelling grondig beïnvloed maar heeft óók de positie van de vrouw fundamenteel bepaald, mede onder invloed van de oosterse patriarchale maatschappijvorm.

Hoe anders zou het joodse en het christelijke godsbeeld er uitgezien hebben als men de zuiver *mensvormige* oud-Israëlitische godsvoorstelling had gehandhaafd en de Twee-eenheid niet had opgegeven. De Twee-eenheid vormt immers geen bedreiging voor het monotheïsme, evenmin als de latere voorstelling van de Drie-eenheid ten koste ging van het geloof in één God. De voorstelling van God als mannelijk èn vrouwelijk zou een evenwichtiger en vriendelijker godsbeeld opleveren hebben, zeker voor vrouwen, die veel geleden hebben onder het eenzijdig mannelijke godsbeeld.

Consequenties voor de positie van de vrouw

Zowel in het jodendom en het christendom, maar ook in de islam, heeft de mannelijke voorstelling van God de positie van de vrouw fundamenteel bepaald. Dit geldt ook voor haar rol in de wereldlijke en godsdienstige samenleving. In het christendom was de visie van de apostel Paulus en zijn leerlingen doorslaggevend: de vrouw is ondergeschikt aan de man. Deze visie verschilt niet veel van de traditionele oud-Oosterse *patriarchale* opvatting over de positie van de vrouw.

Als we Paulus in dit verband iets zouden mogen verwijten, dan is het dat hij zich niet gehouden heeft aan zijn eigen principiële uitspraken over de volkomen gelijkwaardigheid van man en vrouw. Dat komt tot uitdrukking in wat hij schrijft over het één zijn in Christus waarbij niet gediscrimineerd mag worden (Galaten 3:28, *Groot Nieuws Bijbel*):

Het doet er niet meer toe of u Jood bent of Griek, slaaf of vrij mens, man of vrouw.

Want samen vormt u een eenheid in Christus Jezus.

Op diverse plaatsen in zijn brieven gaat hij echter uit van de ondergeschikte positie van de vrouw. Zo schrijft hij dat *'de man het hoofd van de vrouw is'* (1 Corinthiërs 11:3) en dat de man *'Gods beeld en luister is'* (vers 7). Dit laatste is overigens flagrant in strijd met Genesis 1:26-27, waar alle mensen, mannelijk en vrouwelijk, geschapen zijn naar het beeld van God.

Volgens de eerste brief aan Timotheüs (2:11-12) – waarvan het niet zeker is of deze door Paulus zelf is geschreven of door een van zijn leerlingen – is het vrouwen niet toegestaan onderricht te geven en gezag uit te oefenen over mannen. Met een beroep op Genesis 2 is het argument daarvoor dat *'Adam als eerste werd geschapen, pas daarna Eva'*. Bovendien wordt met een beroep op Genesis 3 beweerd dat *'niet Adam werd misleid, maar de vrouw; zij overtrad Gods gebod'* (1 Timoteüs 2:14). Daardoor wordt op de koop toe ten onrechte een *meerdere* schuld aan de vrouw toegeschreven.

We moeten daarom constateren dat de apostel Paulus en zijn leerlingen, bij het geven van voorschriften betreffende de relatie tussen man en vrouw, afhankelijk waren van de in hun tijd gangbare letterlijke interpretatie van oudtestamentische teksten. En dat ze de patriarchale samenlevingsvorm van hun tijd kritiekloos hebben aanvaard. Als kinderen van hun tijd, waren Paulus en de zijnen nog niet toe aan een meer evenwichtige samenlevingsvorm waarin mannen en vrouwen gelijkwaardig zijn. Dit geldt ook voor hun visie op slavernij en homoseksualiteit, die nog even primitief is als het toenmalige wereldbeeld van vóór Copernicus.

In onze tijd zijn wij verder, naar ik geloof door de leiding van de Geest der waarheid die ons leidt en leert, zowel in de ontdekking van de geheimen van het heelal als in het vinden van een evenwichtige en rechtvaardige maatschappijvorm. Het primitieve oud-Oosterse wereldbeeld van de Bijbelse tijd hebben wij, dankzij de inzichten van Copernicus, achter ons kunnen laten en vervangen door een meer verantwoorde visie op het heelal. Niemand heeft er meer moeite mee het Bijbelse wereldbeeld als volstrekt achterhaald te beschouwen. Waarom blijven sommigen dan het tijdgebonden beeld van de maatschappij waarin man en vrouw per definitie ongelijk zijn, nog steeds te handhaven?

Wij bewijzen noch God noch de mensheid een dienst door het oud-Oosterse model van de samenleving te verabsoluteren en te verheffen tot de door God gewilde samenlevingsvorm voor alle tijden. Het zou voor de hele mensheid een zegen zijn als wij het geloof in een god, die de vrouwelijke helft van de mensen tot tweederangse wezens veroordeelt, voorgoed achter ons zouden laten. Zo'n god bestaat overigens niet.